

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΕΛΙΚΟΥ ΑΙΤΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἡ ὄψη τοῦ κόσμου στὸν Ἀριστοτέλη, στηρίζεται κυρίως στὴν παραδοχὴ ὅτι χάρις σὲ ὀρισμένες σειρὲς τελικῶν αἰτίων, ὁ κόσμος βρίσκεται κατ' ἀρχὴν ἐν εὐταξίᾳ. Τὸ πρῶτον κινουὺν κινεῖ τοὺς οὐρανοὺς ὡς τελικὸ αἶτιο, καὶ κάθε ὄν τείνει πρὸς τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς δικοῦ του, ἰδιαίτερου τέλους εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἡ ἔννοια λοιπὸν τοῦ τελικοῦ αἰτίου εἶναι θεμελιώδης στὴν ἀριστοτελικὴ κοσμολογία. Σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια αὕτη ἀναφύονται πολλὲς συζητήσεις ἀν καὶ πολλὰ σημεῖα παραμένουν σκοτεινά. Στὴ σύντομη αὕτη μελέτη ἐπιθυμῶ νὰ δείξω ποιά εἶναι ἡ πηγὴ ὀρισμένων ἀμφιβολιῶν ποὺ προσφάτως ἔχουν διατυπωθεῖ, καὶ νὰ προτείνω μία λύση σχετικὰ μ' αὐτές.

1. Μία ἀριστοτελικὴ πολεμική. Στὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἡ ἔννοια τοῦ τελικοῦ αἰτίου διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Ἀπὸ τίς πρῶτες μάλιστα γραμμὲς τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* εὐρίσκεται κανεὶς ἀμέσως μέσα σ' ἓνα τελεολογικὸ περιβάλλον: «Πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθοῦ τινος ἐφίεσθαι δοκεῖ. διὸ καλῶς ἀπεφάνηαιτο τ' ἀγαθόν, οὗ πάντ' ἐφίεται. διαφορὰ δὲ τις φαίνεται τῶν τελῶν· τὰ μὲν γὰρ εἰσιν ἐνέργειαι, τὰ δὲ παρ' αὐτάς ἐργα τινά. ὧν δ' εἰσὶ τέλη τινὰ παρὰ τὰς πράξεις, ἐν τούτοις βελτίω πέφυκε ἐνεργειῶν τὰ ἐργα» (1094a 1-6)¹.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ ἔννοια τοῦ τελικοῦ αἰτίου εἶναι ἀσαφὴς καὶ πλήρης ἐρμηνευτικῶν δυσκολιῶν. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀριστοτέλη εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο συζητήσεων, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται ἀπὸ τὸ Α' βιβλ. τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*: «τὸ δ' οὗ ἔνεκα αἱ πράξεις καὶ αἱ μεταβολαὶ καὶ αἱ κινήσεις, τρόπον μὲν τινα λέγουσιν αἶτιον, <οὕτω δὲ οὐ λέγουσιν, οὐδ' ὄνπερ πέφυκεν>. οἱ μὲν γὰρ νοῦν λέγοντες ἡ φιλίαν ὡς ἀγαθὸν μὲν τι ταύτας τὰς αἰτίας τιθέασιν, οὐ μὴν ὡς ἔνεκά γε τούτων ἡ ὄν ἡ γιγνόμενόν τι τῶν ὄντων ἀλλ' ὡς ἀπὸ τούτων τὰς κινήσεις οὕσας λέγουσιν (...) ὥστε λέγειν τε καὶ μὴ λέγειν πως συμβαίνει αὐτοῖς τὰγαθὸν αἶτιον· οὐ γὰρ ἀπλῶς ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκὸς λέγουσιν» (988 b 6-16).

Αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ τέλος τοῦ παραθέματος εἶναι πολὺ σημαντικό: γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς τελειότητος, ἐνῶ μόνο κατὰ συμβεβηκὸς συνδέεται μὲ τὸ κινουὺν αἶτιον.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἡ πολεμικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη μπορεῖ νὰ νοηθεῖ διτ-

1. Διαβάζουμε ἀγαθόν τι, σύμφωνα μὲ τὰ γνωστότερα χειρόγραφα.

τῶς: (α) ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας τῶν πραγμάτων ποὺ ὑπάγονται στὰ τελικὰ αἷτια². Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ κριτικὴ θὰ ἀφοροῦσε μόνο τὴ λανθασμένη ταξινομήση τέτοιων πραγματικῶν γεγονότων· (β) ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀποτελεσματικῆς αἰτίας, ὅποτε ἡ κριτικὴ ἀφορᾷ ὅσους τὴν παρερμηνεύουν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἐκλαμβάνουν ὡς τελικὸ αἷτιο. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ κριτικὴ ἀποβαίνει πολὺ σημαντικὴ.

Ἡ δευτέρη αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση πλησιάζει περισσότερο στὸ κείμενο τῆς σειρᾶς 7 κ. ἐξ.: «...τρόπον μὲν τινα λέγουσιν αἷτιον, οὕτω δὲ οὐ λέγουσιν οὐδ' ὄνπερ πέφυκεν»³. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἄλλωστε τὸ συγκεκριμένο χωρίο ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς σχολιαστὲς⁴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ *Corpus*. Τὸ σφάλμα ἐπομένως τὸ ὁποῖο καταγγέλλει ὁ Ἀριστοτέλης συνίσταται στὴν ἀπόδοση τῆς αἰτίας τοῦ ἀποτελέσματος στὰ τελικὰ αἷτια, δηλαδή στὴ σύγχυσι τῶν αἰτίων.

Ὡς «αἷτιο τοῦ ἀποτελέσματος» πρὸς τὸ παρὸν θεωρῶ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὁ Πλάτων ὀνομάζει *ποιιοῦν*, παρὰ τὸ ὅτι στὴν πραγματικότητα, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, *causa efficiens* σημαίνει κάτι διαφορετικὸ καὶ πιὸ γενικὸ· στὴν περίπτωση αὐτῇ, τὸ αἷτιο αὐτὸ ὀρίζεται ὡς «ὅθεν γίγνεται πρῶτον μὴ ἐνυπάρχοντος καὶ ὅθεν πρῶτον ἡ κίνησις πέφυκεν ἄρχεσθαι καὶ ἡ μεταβολή»⁵. Τὴν ἀποψη ὅτι τὰ δύο αἷτια δὲν ταυτίζονται, ἀλλὰ ἀντιτίθενται, ἐνισχύει ἡ γνώμη τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως (*Εἰς Μ.τ.Φ.*, σ. 22, 6-9), κατὰ τὴν ὁποία κινοῦν καὶ τελικὸν αἷτιον διαφέρουν ὡς πρὸς τὴ χρονικὴ σειρά, διότι τὸ πρῶτο προϋπάρχει τῆς ἀλλαγῆς ἐνῶ τὸ δεύτερο δημιουργεῖται στὸ τέλος· ἄρα, «εἰκότως ἀντίκειται». Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἐξαφανίζεται βέβαια, στὴν περίπτωση ποὺ τὸ κινοῦν καὶ τελικὸ αἷτιο ταυτίζονται. Ὁ Ἀλέξανδρος μάλιστα, χαρακτηρίζει τὴν ἔννοια τοῦ τελικοῦ αἰτίου ὡς ἀκολούθως: «ὅτι τὸ ὡς ἀγαθῷ ἐστὶ τὸ τούτου ἔνεκα τὰ γινόμενα γίγνεσθαι». Τὸ χωρίο χρήζει περαιτέρω ἐρευνας διότι ἡ φράσι «τὸ τούτου ἔνεκα», συχνὰ δὲν λαμβάνεται σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν, ἐνῶ εἶναι γνωστὴ σὲ ὅλους.

2. Irwin, Furley καὶ τὸ τελικὸ αἷτιο. Ἡ ταύτιση κινοῦντος καὶ τελικοῦ αἰτίου, δὲν ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο μόνο γιὰ τοὺς σύγχρονους τοῦ Σταγίριτη, ἀλλὰ ἐπίσης ἐμφανίζεται συχνὰ στὴν τόσον ἀχανὴ ὅσο καὶ δαιδαλώδη σύγχρονη ἐργογραφία. Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ νὰ ἐξετάσω μόνο μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα.

Ὁ Τ. Irwin, στὸ πρόσφατο καὶ ἐνδιαφέρον βιβλίον του, ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴν ἔννοια τοῦ αἰτίου ὡς ὑποδείγματος, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ

2. Πβ. J. ANNAS, Aristotle on Inefficient Causes, *Philosophical Quarterly*, 32, 1982, σ. 321.

3. *Μ.τ.Φ.* Α1, 988 e 7-8

4. Πβ. ΑΛΕΞ. ΑΦΡ., Σχ. εἰς τὰ *Μ.τ.Φ.*, Α1, σσ. 63. 1-31, 99 (Hayduck); W.D. ROSS, *Aristotle's Metaphysics*, Oxford 1924, σ. 179; G. REALE, *Aristotele. Metafisica*, II, Milano 1993, τ. III σ. 67.

5. *Μ.τ.Φ.*, Δ' 1, 1013 α 7-8.

θέσεις που είναι αδύνατον να υποστηριχθούν. Μία από τις θέσεις είναι ότι τα τέσσερα αίτια δεν ανάγονται το ένα στο άλλο⁶. Ο συγγραφέας προσπαθεί ν' αποδείξει ότι η άποψη αυτή είναι λανθασμένη. Για το σκοπό αυτόν επιχειρεί μία αναθεώρηση της αριστοτελικής διδασκαλίας, με άφετηρία ότι «some of the four causes may (...) be reducible to the others». Ιδιαίτερα μάλιστα υποστηρίζει ότι το *κινοῦν αίτιο* «when completely specified is the most exact and complete» και ότι τα άλλα αίτια είναι στην πραγματικότητα *abbreviations* του *κινοῦντος αίτιου*. Έτσι για παράδειγμα, το να δηλωθεί ότι η μορφή αποτελεί αίτιο του αγάλματος, είναι ένας σύντομος τρόπος για να λεχθεί ότι το αίτιο του αγάλματος είναι «the sculptor exercising the form». Δηλαδή, τα άλλα αίτια δεν είναι «four distinct causes of the same thing (...) but the reference to them turns out to be the attribution of formal, final and material properties to the efficient causes».

Μία πρώτη κριτική που θα μπορούσε να ασκήσει κανείς στον Irwin είναι εν μέρει ξένη προς το θέμα: επισημαίνει όμως, ένα αδύνατο σημείο της θεμελίωσής του. Ο Irwin, φαίνεται να ακολουθεί κατά γράμμα την ιδέα, που αποδίδεται γενικά στον Αριστοτέλη, ότι η κοινή γνώμη της εποχής του αποδεχόταν τέσσερις διαφορετικούς τύπους αιτίων. Ένας όμως σύντομος έλεγχος της έννοιας του αίτιου στα έτυμολογικά λεξικά της ελληνικής γλώσσας⁷, αποδεικνύει ότι η έννοια του αίτιου ήταν συνδεδεμένη με εκείνη της «ύπευθυνότητας» ή της «κατηγορίας», και άρα έμπεριείχε την έννοια ότι «κάποιος πράττει». Η έννοια του αίτιου, ήταν δηλαδή στενά συνυφασμένη με την έννοια του «κινοῦντος αίτιου». Πράγμα που διαπίστωσε ο Frede⁸, και αντιστοιχεί τόσο στη σύγχρονη χρήση του όρου, όσο και στην αρχαϊκή, την πλατωνική και τη στωϊκή. Ο Πλάτων είναι καλός χρήστης της σύγχρονης του γλώσσας, όπως φαίνεται καθαρά από τα παρακάτω χωρία: (α) στον διάλογο *Ιππίας μείζων*: «τὸ ποιοῦν δὲ γ' ἐστὶν οὐκ ἄλλο ἢ τὸ αἴτιον· ἢ γάρ; Ἰπ.: οὕτως»⁹ και (β): στον *Φίληβο*: «οὐκοῦν ἡ τοῦ ποιοῦντος φύσις οὐδὲν πλὴν τῆς αἰτίας διαφέρει, τὸ δὲ ποιοῦν καὶ τὸ αἴτιον ὁρθῶς ἂν εἴη λεγόμενον ἓν;»¹⁰.

Επομένως δεν εὐσταθεῖ ότι κατά την εποχή του Αριστοτέλη ὑπῆρχαν τέσσερις τρόποι έκφορᾶς τῆς έννοιας τοῦ αίτιου. Καὶ μάλιστα στὰ *Φυσικά*

6. Aristotle's *First Principles*, Oxford 1988, 1992, σσ. 95-109. Η μελέτη του φαίνεται επηρεασμένη από το άρθρο τῆς J. Annas που αναφέρθηκε πιο πάνω.

7. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris 1968, 1992, σ. 41.

8. M. FREDE, *The Original Notion of Cause*, in *Essays in Ancient Philosophy*, Oxford, 1987, σσ. 125-150. Πβ. επίσης J. FOLLON, *Réflexions sur la théorie aristotélicienne des quatre causes*, *Revue philosophique de Louvain*, 86, 1998, σσ. 321-322, με μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

9. Πλ. *Ιππ. μείζ.*, 296e - 297a.

10. Πλ. *Φίληβος*, 26e.

του ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἀναφέρει πούθενά ὅτι στή γλώσσα τοῦ καιροῦ του ὁ ὅρος αἰτία ὀρίζεται μέ τέσσερις τρόπους· ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐρώτηση διὰ τί; ὑποβάλλεται μέ τέσσερις τρόπους, καί αὐτό τὸ χρησιμοποιεῖ ὡς τεκμήριο μέσω τοῦ ὁποίου συμπεραίνει ὅτι ὁ ὅρος αἰτία ἐκφέρεται μέ τέσσερις διαφορετικές ἐννοιες (198a 15-16). Ὅμως ἂν αὕτη ἡ θέση χρήζει ἀπαραίτητα μιᾶς τεκμηρίωσης, τότε, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ διάκριση τῶν τεσσάρων ἐννοιῶν τοῦ αἰτίου δὲν εἶναι προφανής, καί ὅτι ὁ κάθε Ἕλληνας δὲν θὰ ἀποδεχόταν, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι ἡ αἰτία ἔχει τέσσερις σημασίες. Ἡ διάκριση τῶν τεσσάρων ἐννοιῶν τοῦ αἰτίου στὰ *Μετά τὰ Φυσικά*, Δ' 2 καί στὰ *Φυσικά*, Β' 3, δὲν ἀποτελεῖ καταγραφή γνώμῶν τῶν συγχρόνων του, ἀλλὰ ἔχει ἓναν ἄλλο σκοπό, τὸν ὁποῖο θὰ ἀναλύσουμε ἀργότερα.

Πρὶν ὑποβάλουμε τίς θέσεις τοῦ Igwin σὲ περαιτέρω κριτική, καλὸν εἶναι νὰ λάβουμε ὑπόψη μία ἄλλη πρόσφατη μελέτη στήν ὁποία ἡ ἐννοια τοῦ τελικοῦ αἰτίου περικλείεται στήν ἐννοια τοῦ κινουντος αἰτίου. Ὁ D.J. Furley, ἀντίθετα πρὸς τὸν Igwin, ἀναγνώρισε ὅτι ἡ ἀριστοτελική θεωρία τῶν τεσσάρων αἰτίων δὲν ἀντανακλᾷ τὴ γλωσσική χρήση τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους¹¹. Ὁ Furley ὑπενθυμίζει μάλιστα, ὅτι ἡ ἐλληνική ἐννοια τοῦ αἰτίου καταδεικνύει «ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο εἶναι ὑπεύθυνο» γιὰ κάτι: «to be a cause is normally to be in some sense an agent». Ὑπὸ τὴν ἐννοια αὕτη — παρατηρεῖ ὁ Furley — ἡ ἀριστοτελική ἐννοια τοῦ αἰτίου ἀπομακρύνεται περισσότερο ὅσον ἀφορᾷ τὴν τρέχουσα χρήση τῆς ἐποχῆς καί τὰ ἐνδοξα, ἀπὸ ὅτι ἡ πλατωνική ἐννοια τοῦ αἰτίου. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Furley, δικαίως ἀντιτίθεται πρὸς τίς ἀπόπειρες ταυτίσεως τῆς ἀριστοτελικῆς αἰτίας μέ μία «explanation»¹². τελικά, ὁ Furley ὑποστηρίζει ὅτι μία σημασία εἶναι «a verbal item», ἐνῶ ἡ αἰτία εἶναι ἓνα ὄν στὸν κόσμο: ἓνα πράγμα, ἓνα πρόσωπο, μία κατάσταση πραγμάτων.

Ὁ Furley, ὅμως, ἐκτιμᾷ ὅτι μπορεῖ νὰ συγχωνεύσει τὸ τελικὸν αἶτιο σὲ μία «particular description» τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου. Στὴν περίπτωση ἑνὸς συγκεκριμένου δρῶντος — ὅπως εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἢ ὁ θεός — ἡ συγχώνευση αὕτη δὲν εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη: τὸ τελικὸν αἶτιο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προθετικότητα τοῦ δρῶντος. Ἀντίθετα, ὁ Furley, κατατάσσει τὸ τελικὸν αἶτιο στήν περίπτωση τῶν φυσικῶν ἐξελίξεων, στὸν χῶρο τῆς γενέσεως, κατὰ τὴν ὁποία, ἐὰν ἓνα ὄργανο ἔχει ἓνα εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ὁργανισμοῦ μέσα στὸν ὁποῖο βρίσκεται, εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχει ἡ ψευδαίσθηση ὅτι τὸ αἶτιο εἶναι τὸ συγκεκριμένο εὐνοϊκὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μιὰ ἐσφαλμένη ἐντύπωση· τὸ πραγματικὸ αἶτιο τοῦ ὁργάνου

11. What Kind of Cause is Aristotle's Final Cause?, in M. FREDE - G. STRICKER (ἐκδ.), *Rationality in Greek Thought*, Oxford 1996, σσ. 59-79.

12. Πβ. μεταξύ ἄλλων, M. HOCUTT, Aristotle's Four Becauses, *Philosophy*, 49, 1974, σσ. 385-399· πβ. ἐπίσης τὴν κριτικὴ τοῦ G.R.G. MURE, *Philosophy*, 50, 1975, σσ. 256-257.

είναι ή συμμετοχή του στη λειτουργία του οργανισμού, επιβεβλημένη πάντα από το ποιητικό αίτιο, το οποίο δημιουργήσε τον οργανισμό: «the heart beats because other hearts have beaten in the past». Υπό την έννοια αυτήν, το τελικό αίτιο, είναι καρπός μιας ακολουθίας που εκτείνεται στο παρελθόν, και που παράγει το χρήσιμο όργανο, δηλαδή, όπως τα άλλα αίτια, έτσι και το τελικό αίτιο λειτουργεί «by being subsumed in the efficient cause». Μέχρι εδώ αναλύσαμε τη σκέψη του Furley. Ο Αριστοτέλης όμως, όπως ήδη διαπιστώσαμε, υποστηρίζει πως μόνο κατά τύχη το τελικό αίτιο είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως κινούν αίτιο.

3. Ο Αριστοτέλης έναντι του Πλάτωνα. Η αριστοτελική διδασκαλία των τεσσάρων αιτίων δομήθηκε συνειδητά σε αντίθεση προς την ταυτοποίηση του αιτίου και του ποιούντος που συναντάμε στον Πλάτωνα. Για να αξιολογήσουμε τις έρμηνείες των Irwin και Furley είναι αναγκαίο ν' αναλύσουμε, εν τάχει, το είδος της «κινήσεως» (έχοντας υπ' όψη τις κινήσεις στο σκάκι), που κάνει ο Αριστοτέλης ως αντίπαλος του Πλάτωνα. Δεν είναι δύσκολο να δει κανείς ότι ή περιγραφή του Furley, για τον οποίο το τελικό αίτιο είναι μόνο ή προθετική όψη ενός ποιούντος αιτίου, είναι τέλεια προσαρμοσμένη ώστε να περιγράψει την πλατωνική έννοια του θεϊκού αιτίου στον Τίμαιο: ο Δημιουργός είναι πράγματι ποιητής και πατήρ του κόσμου, και δημιουργεί τον κόσμο προσβλέποντας στην τάξη και στο καλόν. Άρα ή τελεολογία του Τίμαιου είναι μία όψη της αιτιότητας του ποιούντος, συνειδητά δρώντος, και είναι δυνατόν να παραλληλισθεί με έναν τρόπο του είναι του κινούντος αιτίου.

Ο Αριστοτέλης αντίθετα, διαπράττει κατά τη γνώμη μας, μία «αποδόμηση» της έννοιας του «θεϊκού αιτίου» του Τίμαιου, ως «δρώντος, το οποίο δημιουργεί για ένα αγαθό τέλος». Καρπός αυτής της «deconstruction» είναι ή διάκριση των τεσσάρων έννοιών του αιτίου, που νοούνται απ' αυτόν ως τέσσερα διακεκριμένα είδη¹³ σχέσεως μεταξύ των όντων.

Δηλαδή ή έρμηνεία των Irwin και Furley έρχεται σε αντίθεση προς την αριστοτελική άποψη περί κινήσεως, και αυτό, διότι αναδομεί εκείνο το οποίο ο Αριστοτέλης έχει κατεδαφίσει, και στην προσπάθεια να κάνει τον Αριστοτέλη αποδεκτό, τον μετατρέπει σε Πλάτωνα.

Αυτά τα τέσσερα είδη είναι τέσσερις τύποι σχέσεως εξάρτησης του αποτελέσματος από την αίτια· τέτοιου είδους σχήματα εξάρτησης είναι δυνατόν να συμπαρουσιάζονται, και μάλιστα να συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο· όμως δεν είναι αυτό που τα κάνει να ανάγονται άμοιβαία το ένα στο άλλο. Για τον λόγο αυτόν, θεωρούμε ότι ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική σε όποιον επιθυμεί να συγχωνεύσει τη σχέση του τελικού αιτίου με εκείνη της κινη-

13. Π6. Μ. τ. Φ., 994b 28: τὰ εἶδη τῶν αἰτίων.

τικῆς αἰτιότητος, ὅπως ἔκαναν οἱ διάδοχοι τοῦ Πλάτωνος¹⁴.

Ἄς προσπαθήσουμε ὁμως, νὰ ἐρευνήσουμε καλλίτερα τὴν ἀριστοτελικὴ ἀρχικὴ κίνησι, ἥ ὁποία ἀποδέχεται τὴν ἐκφορὰ τοῦ ὅρου αἷτιο μὲ πολλοὺς τρόπους. Μὲ ἀφετηρία ὁρισμένους ἐνδείξεις, παρατηροῦμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης προχωρεῖ στὴν περίπτωσι τοῦ *πολλαχῶς λεγόμενα*, ποὺ συναντᾶμε στὸ 10 κεφ. τοῦ Γ' τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι, ὅταν κάτι λέγεται μὲ πολλοὺς τρόπους, σὲ πρώτη φάσι θὰ πρέπει νὰ προκύψουν δύο ἐρωτήματα:

- «τί ἐστὶ τὸ ἐνὶ εἶναι;»
- «ποῖά τε ἐν λέγεται;»

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐρώτησι. Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτὴν λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴ διάκρισι τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐνός: κάθε τι ποὺ ἐπιδέχεται ἔστω καὶ μία ἐρμηνεία, εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἐν: «λέγεται..., ὥ ἂν ὑπάρχη τις τούτων τῶν τρόπων» (1052b 4-5).

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα εἶναι πιο δύσκολο. Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σ' αὐτό, θὰ πρέπει νὰ προχωρήσουμε μὲ δύο τρόπους: νὰ ἐλέγξουμε τίς διαφορὲς ἐννοίαι τοῦ ἐνός τίς ὁποῖαι διακρίναμε πρὶν, ἢ νὰ ἐξετάσουμε μία μεταγενέστερη σημασία τοῦ ἐνός γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει: «ὃ καὶ μᾶλλον ἐγγὺς τῷ ὀνόματί ἐστι» (1052b 6-7). Ὅταν ἓνας ὅρος ἐπιδέχεται πολλὰς ἐρμηνείαι, μερικὲς φορές, πέρα ἀπὸ τοὺς διαφοροὺς συνήθειι τρόπους χρήσις του, ὑπάρχει μία γενικὴ ἐννοία τοῦ ἴδιου τοῦ ὅρου, ἥ ὁποία εἶναι κοινὴ σ' ὅλες τίς ἐπὶ μέρους χρήσιαι, καὶ ἥ ὁποία δημιουργεῖ τὸ γεγονός τῆς χρήσεω τῆς ἴδιας λέξεω γιὰ διαφορετικὰς πραγματικότητες. Αὐτὴ ἡ μεταγενέστερη ἐρμηνεία ἔχει μία ὄχι καὶ πολὺ σαφὴ σχέση μὲ τὴν διάκρισι μεταξὺ λεκτικοῦ καὶ πραγματικοῦ ὁρισμοῦ, ἥ ὁποία βρίσκεται διατυπωμένη στὸ 10 κεφ. τοῦ Β' τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων*. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σαφὲς εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, θέλει νὰ δείξει ὅτι ὑπάρχει ἓνας κοινὸς σημασιολογικὸς πυρήνας, τοῦ ὁποίου οἱ διαφορὲς περαιτέρω, ἐρμηνείαι εἶναι ἀπλῶς εἰδικὲς ἐπὶ μέρους ἐφαρμογὲς.

Ὁ Ψ/Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς, σχολιάζοντας αὐτὸ τὸ χωρίο¹⁵, παρατηρεῖ ὅτι ἡ γενικὴ ἐννοία διαφέρει ἀπὸ τίς προηγούμεναι τέσσαριαι καὶ ἔτσι, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθεῖ σὲ κάποια ἐξ αὐτῶν ἐκτὸς αὐτοῦ, προσθέτει, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει τὴν οὐσία τοῦ πράγματος, εἶναι ἡ πλέον ἰδιαίτερη σημασία: «μᾶλλον τῶν ἄλλων τῷ ἐνὶ ἐγγίζει καὶ πλησιέστερον ἐκείνων τῇ τοῦ ἐνός ἐστὶ καὶ κυριωτέρως τὸ ἐν κατὰ τούτου λέγεται» (Σχ. εἰς Μ.τ. Φ., 605, 5-6). Ἀντίθετα οἱ διαφορὲς εἰδικὲς σημασίαι εἶναι «δυνάμει» καὶ ὄχι «καθ' ἑαυτάς».

Ὁ Ἀριστοτέλης, προκειμένου νὰ ἐδραιώσι τὴ θέση του, ἀναφέρει διάφορα

14. Π6. ἔνθ' ἄν., Μ.τ.Φ., 994b 11-13.

15. Σχ. εἰς Μ.τ.Φ., 604. 30, 606. 26.

παραδείγματα ὄρων, οἱ ὅποιοι ἐκφέρονται μὲ διάφορους τρόπους: ἔν, στοιχειόν, ἀρχή, αἴτιον. Δηλαδή τὸ αἴτιον ἔχει, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ὄροι, δύο εἰδῶν ἐρμηνεῖες· ὁρισμένες «δυνάμει» καὶ μία σημασία «καθ' αὐτήν», ἡ ὁποία διακρίνεται ἀπὸ τὶς ἄλλες. Εἶναι εὐκόλο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ «δυνάμει» σημασίες εἶναι οἱ τέσσερις σημασίες ποὺ διακρίνει στὸ Δ' τῶν *Μ.τ.Φ.*

2. Ὅμως ποιά εἶναι ἡ σημασία τοῦ αἰτίου καθ' αὐτοῦ; Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης φαίνεται πὼς δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ μᾶς καταστήσει κοινωνοὺς τῶν ἀπόψεών του· διότι, ἐνῶ μᾶς δίνει τὶς σημασίες καθαυτὲς τῶν ὄρων ἔν, στοιχειόν, ἀρχή, δὲν κάνει τὸ ἴδιο μὲ τὴν περίπτωση τοῦ αἰτίου.

Μὲ λίγη προσπάθεια ὁμως¹⁶, καὶ βασιζόμενοι σὲ μερικὰ χωρία τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων (B16, 98b16-19) καὶ τῶν Κατηγοριῶν (12, 14b, 11-13), ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ σημασία τοῦ αἰτίου καθ' αὐτοῦ, (C) εἶναι ἐκεῖνη μᾶς «σχέσης ἐξάρτησης κατὰ τὴν ὁποία ἐκεῖνο ποὺ εἶναι αἰτία προηγεῖται (κατὰ κάποιον τρόπο διότι, ἐν τέλει λέγεται πρῶτον) τοῦ αἰτιατοῦ, (E) καὶ ὄχι ἀντίθετα». Οἱ δύο ὄροι βρίσκονται σὲ μία ἄρρηκτη σχέση, ἡ ὁποία συνιστᾷ μία ἀναλογία στὸν κόσμον καὶ ὄχι ἓναν δικό μας τρόπο νὰ βλέπουμε τὰ πράγματα· ἐπὶ πλέον αὐτὴ ἡ ἀναλογία εἶναι δυνατόν νὰ συνίσταται μόνον σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τέσσερις τύπους αἰτιότητος ποὺ περιγράφονται στὸ 3ο κεφ. τοῦ Β' τῶν *Φυσικῶν* καὶ στὸ 2ο κεφ. τοῦ Δ' τῶν *Μ.τ.Φ.*¹⁷ Ἄρα λοιπόν, ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι μία ἔννοια ἐξάρτησης πολὺ γενική:

$C \rightarrow E$ (σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τοῦ Bunge)¹⁸,

ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ βέλους $\rightarrow$ πρέπει νὰ προσδιορισθεῖ σύμφωνα μὲ τοὺς διάφορους τύπους τῆς αἰτιότητος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Ἀριστοτέλης ἀνάγει τὴν τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὄρου αἴτιον ὡς ποιοῦν (δηλαδή «ἐκεῖνο ποὺ δημιουργεῖ κάτι») σὲ μία ἀπὸ τὶς τέσσερις δυνάμει ἔννοιες τῆς αἰτίας, καὶ στὴ θέση του, ὡς γενικῆς σημασίας ὄρου, θέτει μία ἔννοια πολὺ πιὸ ἀφηρημένη, ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ ποιοῦντος. Ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία τῶν τεσσάρων αἰτίων, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τοῦ ν' ἀντανακλᾷ μία τεκμηριωμένη τρέχουσα χρῆση, ἐμφανίζεται νὰ εἶναι ὁμως, μία καθοριστικὴ στιγμή τῆς ἀριστοτελικῆς κριτικῆς ἐναντίον τῆς πλατωνικῆς. Οἱ τέσσερις ἔννοιες τοῦ αἰτίου εἶναι ἐν τέλει οἱ μόνοι τέσσερις δυνατοὶ τύποι ἐξάρτησης τοῦ E ἀπὸ τὸ C.

Συγκεκριμένα, ἂς δοῦμε τὰ παραπάνω σὲ σχέση πρὸς τὸ τελικὸ αἴτιον.

16. Γιὰ μία περαιτέρω ἀπόδειξη αὐτοῦ τοῦ σημείου, προτείνουμε τὴ συμμετοχὴ μας στὸ: *AITIA in Aristotele. Causa o spiegazione?*, H.-C. GUNTER - A. RENGAKOS (ἐπιμέλεια), *Beiträge zur antiken Philosophie, Festschrift...* Kullmann, Stuttgart 1997, σσ. 113-124.

17. Αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ εὐκρινῶς στὰ *Μ. τ. Φ.*, 993a 11-15.

18. M. BUNGE. *La causalità. Il posto del principio causale nella scienza moderna* 1959, (ἰταλ. μτφρ.), Torino 1974.

4. Ἡ ἰδιαίτερη ἔννοια τοῦ τελικοῦ αἰτίου. Ἐάν ὅσα εἶπαμε μέχρι ἐδῶ εὐσταθοῦν, τὸ τελικὸ αἶτιο θὰ πρέπει πράγματι νὰ καθορίζει ἕναν εἰδικὸ τύπο σχέσης ἐξάρτησης τοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τὸ αἶτιο, ἰδιαίτερα διαφορετικοῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ μὴ ἀναγώγιμο σ' αὐτούς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν συγγραφέων στοὺς ὁποίους ἀναφερθήκαμε στὶς πρῶτες δύο παραγράφους. Τὸ πρόβλημα τοῦ περιεχομένου τοῦ «τελικοῦ αἰτίου» θὰ πρέπει νὰ διαχωρισθεῖ ἀπὸ τὰ ἄλλα προβλήματα, ποὺ συγχέονται συνήθως μ' αὐτό, ὅπως εἶναι ἡ ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς ἔννοιας, ἡ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τῆς καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἐνδεδειγμένων παραδειγμάτων γιὰ τὴν ἀποσαφήνισή της.

Σημαντικὴ ἦταν ἡ συνεισφορὰ πρὶν λίγα χρόνια τοῦ David Charles, ὁ ὁποῖος ἔθεσε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο πρόβλημα στὴν ἔρευνα αὐτή¹⁹. Αὐτὸς διερωτήθηκε «how Aristotle conceived of teleological causation», τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ νὰ ἀναζητήσουμε τὴ σχέση «for the sake of, ...could be further explained». Πίσω ἀπ' ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ μᾶς ἔδωσε ὁ Ἀριστοτέλης, ἐάν πρόκειται γιὰ ἕναν ἰδιαίτερο τύπο αἰτιότητος, θὰ πρέπει νὰ βρῖσκεται ἀνάμεσά τους «a common form», ἡ ὁποία θὰ ὑποστηρίζει «a unified conception» τοῦ τελικοῦ αἰτίου. Ὁ Charles καθορίζει ἐπακριβῶς αὐτὸ τὸ κοινὸ σχῆμα μὲ τὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς τακτικῆς ἀκολουθίας: «In any case where there is a goal, the prior and the subsequent stages in the relevant sequence occur for the sake of this goal. Thus, if G is the goal of a sequence a1, ...a2 and a3, all occur for the sake of G (199a 8-9) (...) each part's occurring where it does in the process (e.g. as first, second, or third member) has itself to be explained teleologically (199b 7-9)» (p. 114, cf. 115)²⁰.

Ἡ περιγραφὴ εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβής, καὶ ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ ἀκολουθία θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τελικὰ αἶτια εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσα· ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Μ.τ.Φ. (Α' ἔλαττον 2, 994a 8-10: «βάδισιν μὲν ὑγείας ἔνεκεν, ταύτην δ' εὐδαιμονίας, τὴν δ' εὐδαιμονίαν ἄλλου, καὶ οὕτως αἰεὶ ἄλλο ἄλλου ἔνεκεν εἶναι»²¹).

19. Πβ. Teleological causation in the *Physics*, εἰς: L. JUDSON (ἐκδ.), *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*, Oxford 1991, σσ. 101-128.

20. Μία ἀρκετὰ ὅμοια περιγραφὴ βρίσκεται ἤδη στὸ ἄρθρο τοῦ L. ROBIN, Sur la conception aristotélicienne de la causalité, *Archivf. Philosophie*, NF 23, 1909-1910, σ. 7.

21. Ὁ ἴδιος ὁ Charles ὁμῶς θέτει μερικῶς σὲ ἀμφιβολία τὴ δική του ἐρμηνεία φτάνοντας νὰ ὑποστηρίξει ὅτι αὐτὴ ἡ θέση «leaves Aristotle open to the criticism of conflating two quite distinct accounts of teleological causation... on which to base his understanding of natural processes and action» (σ. 119). Κατὰ τὴ γνώμη του, στὴν περίπτωση τῆς ἀνθρώπινης πράξης, ὁ ὄρων ἐπιλέγει τὰ μέσα ποὺ θὰ χρησιμοποιήσει, τὰ μεταξύ, ἐνῶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ πράξη ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὴ φύση, δὲν ὑπάρχει ἐπιλογὴ. (Πβ. Φυσ., 199b 26)· ἐκτὸς αὐτοῦ στὴν περίπτωση τῆς φυσικῆς γενέσεως εἶναι δυνατόν ν' ἀνατρέξουμε σὲ ἕνα *nisus* ἢ δυνατότητα νὰ φτάσουμε στὸν ἀπόλυτα ἀνεπτυγμένο ὁργανισμό, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει αὐτὸ τὸ *nisus* στὴν περίπτωση τῆς ἀνθρώπινης πράξεως (σσ. 108-110). Ὅμως οἱ διαφορὲς οἱ ὁποῖες ἐπιστημάνθησαν ἀπ' αὐτόν, δὲν ἀφοροῦν ἀκριβῶς τὴ σχέση ἐξάρτησης τοῦ ἀποτελέσματος ἀπὸ τὸ τελικὸ αἶτιο. Ἄρα οἱ σχετικὲς ἀμφιβολίες τοῦ μᾶς φαίνονται ὑπερβολικὲς.

Πράγματι, είναι εύκολο να σημειώσουμε ότι σ' όλα τα βασικά χωρία στα οποία ο Ἀριστοτέλης αναφέρεται στο τελικό αίτιο, παρουσιάζεται μία ακολουθία μέσων και σκοπών. Ἴδου μερικά παραδείγματα: «ἔτι ὡς τὸ τέλος τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ οὐ ἔνεκα, οἷον τοῦ περιπατεῖν ἢ ὑγιεία. διὰ τί γὰρ περιπατεῖ; φαμέν «ἵνα ὑγιαίνη», καὶ εἰπόντες οὕτως οἰόμεθα ἀποδεδωκέναι τὸ αἷτιον. καὶ ὅσα δὴ κινήσαντος ἄλλου μεταξὺ γίγνεται τοῦ τέλους, οἷον τῆς ὑγιείας ἢ ἰσχυασίας ἢ ἡ κάθαρσις ἢ τὰ φάρμακα ἢ τὰ ὄργανα· πάντα γὰρ ταῦτα τοῦ τέλους ἔνεκά ἐστι....» (Μ.τ.Φ., Δ' 2, 1013a 32-b 2). «ὅσων δ' αἷτιον τὸ ἔνεκά τινος, οἷον διὰ τί περιπατεῖ; ὅπως ὑγιαίνη· (...) περίπατος ἀπὸ δείπνου Γ, τὸ μὴ ἐπιπολάζειν τὰ σιτία ἐφ' οἷ Β, τὸ ὑγιαίνειν ἐφ' οὐ Α» (Α.Υ., Β' 11, 94b 8-14), «ἔτι ἐν ὅσοις τέλος ἐστὶ τι, τούτου ἔνεκα πράττεται τὸ πρότερον καὶ τὸ ἐφεξῆς. οὐκοῦν ὡς πράττεται, οὕτω πέφυκε, καὶ ὡς πέφυκεν, οὕτω πράττεται ἕκαστον, ἂν μὴ τι ἐμποδίζῃ. πράττεται δ' ἔνεκά του· καὶ πέφυκεν ἄρα τούτου ἔνεκα»· καί: «ἔτι ἀνάγκη σπέρμα γενέσθαι πρῶτον, ἀλλὰ μὴ εὐθύς τὰ ζῶα» (Φυσ., Β' 8, 199 a 8-11 e b 7-8), «ὥστε κινεῖ πρῶτον τὸ ὀρεκτὸν καὶ τὸ διανοητόν (...) διὸ τὸ τοιοῦτόν ἐστι τῶν ἀγαθῶν τὸ κινουόν, ἀλλ' οὐ πᾶν τὸ καλόν· ἢ γὰρ ἔνεκα τούτου ἄλλο, καὶ ἢ τέλος ἐστὶ τῶν ἄλλου τινὸς ἔνεκα ὄντων, ταύτη κινεῖ. δεῖ δὲ τιθέναι καὶ τὸ φαινόμενον ἀγαθὸν ἀγαθοῦ χώραν ἔχειν, καὶ τὸ ἡδύ.» (Περὶ ζώων κιν., 6, 700b 23-28).

Σύμφωνα μὲ τὸν Σιμπλίκιο αὐτὴ ἡ ἀκολουθία εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει τὸ τελικὸ αἷτιο, περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο: «εἰ οὖν καὶ κατὰ τέχνην ὁμοίως ἂν γίνοιτο ὥσπερ καὶ κατὰ φύσιν, ἐν δὲ τοῖς κατὰ τέχνην ἐναργῶς τοῦ τέλους ἔνεκα γίνεται τὰ πρὸ τοῦ τέλους, καὶ ἐν τοῖς κατὰ φύσιν ὁμοίως ἔχει (...) τέλος λέγει οὐχ ἀπλῶς τὸ οὐ ἔνεκεν (...) ἀλλ' ὅπερ τὸ πρότερον καὶ τὸ ἐφεξῆς, ἀπλῶς τὴν ἐν τάξει πρόοδον συμπεραίνει καὶ ὁ τελεοῖ τὴν κίνησιν, συνεχεῖ οὔση αὐτῇ τελευταῖον ἐπιγινόμενον καὶ περατοῦν αὐτήν»²², καὶ ἄλλου: «ὥστε οὔτε ταυτὸν ἀπὸ τῶν πασῶν καὶ τῶν διαφόρων οὔτε τὸ τυχόν ἀφ' ἐκάστης. εἰ οὖν τοιαῦτά ἐστιν, ὡς ἐπὶ τέλος ὠρισμένον ἀφικνεῖσθαι συνεχῶς κινούμενα, ὡς αἰεὶ τὴν δευτέραν κίνησιν ἔπεσθαι τῇ προτέρᾳ, δῆλον ὅτι ἔνεκα τοῦ δευτέρου τὸ πρότερον αἰεὶ γίνεται ἐν τοῖς τοιούτοις»²³.

Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Σιμπλίκιος ἐπισημαίνουν ὅτι τὸ τελικὸ αἷτιο ἐπιτρέπει στὴν ἀπειροστή ἀλυσίδα κινήσεων καὶ γεγονότων ποὺ συνθέτουν τὸν κόσμον, νὰ διακριθοῦν ὀρισμένες σταθερὲς καὶ ἐπαναλαμβανόμενες σειρὲς ποὺ διαθέτουν νόημα· ἡ συνοχὴ αὐτῶν τῶν σειρῶν ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ρυθμὸ τακτό, καὶ τὰ τελικὰ ἀποτελέσματά τους ἔχουν ἕναν οὐσιώδη δεσμὸ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀλυσίδας. Στὸν Ἀριστοτέλη ἀνιχνεύεται ἡ ἰδέα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε κοσμικὸ συμβάν προέρχεται ἀπὸ ἄπειρες αἰτίες καὶ προκαλεῖ ἄπειρα τυχαῖα ἀποτελέσματα· περιλαμβάνει ὅμως μόνο μία σειρὰ αἰτίων καθὼς καὶ μία σειρὰ φυσικῶν ἀποτελεσμάτων νοημένα ὡς καθ' αὐτά, ὅπως

22. Σχ. *Εἰς Φυσ.*, σσ. 377, 10-19.

23. *Αὐτόθι*, σ. 383, 28-3.

προκύπτει από τα παρακάτω χωρία:

(α) «ὅθεν καὶ ἡ τύχη τοῦ ἀορίστου εἶναι δοκεῖ καὶ ἄδηλος ἀνθρώπῳ, (...) καὶ τοῦ ἐλθόντα κομίσασθαι τὸ ἀργύριον, μὴ τούτου ἕνεκα ἐλθόντα, ἅπειρα τὸ πλῆθος· καὶ γὰρ ἰδεῖν τινὰ βουλόμενος καὶ διώκων καὶ φεύγων καὶ τὸ φάναι εἶναι τι παράλογον τὴν τύχην ὀρθῶς» (*Φυσικά*: Β' 5, 197a 8-18)· καὶ (β) «ὥσπερ οὖν γραμμὴ πρὸς στιγμὴν ἔχει, οὕτω τὸ γιγνόμενον πρὸς τὸ γεγονός· ἐνυπάρχει γὰρ ἅπειρα γεγονότα ἐν τῷ γινομένῳ. μᾶλλον δὲ φανερώς ἐν τὰς καθόλου περὶ κινήσεως δεῖ λεχθῆναι περὶ τούτων» (*Ἀναλυτικά Ὑστερα*, Β' 12, 95a 8-12).

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο κάθε κοσμικὸ συμβάν ἐμφανίζεται, ἐκ πρώτης ὄψεως, πλαισιωμένο ἀπὸ μία ἀπροσδιόριστη σειρὰ συμβάντων τὰ ὅποια προηγούνται ἅμεσα, ὅπως καὶ ἀπὸ μία ἀπεριόριστη σειρὰ συμβάντων ποὺ τὸ ἀκολουθοῦν ἅμεσα. Ἄς χρησιμοποιήσουμε ὡς παράδειγμα, αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ἓνα δεδομένο συμβάν. Ὁ Don Giovanni βρίσκεται στὸν δρόμο κάτω ἀπὸ τὸ πλάτι τῆς Donna Elvira, μεταμφιεσμένος σὲ ὑπηρέτη, διότι, ἀφοῦ σαγήνευσε τὴν πυργοδέσποινα, θέλει νὰ σαγήνεύσει καὶ τὴν ὑπηρέτρια – καὶ γνωρίζει ὅτι οἱ ὑπηρέτριες δὲν ἐμπιστεύονται τοὺς εὐγενεῖς ἀλλὰ τοὺς ὁμοιούς τους (Πράξη II, σκηνή 3). Ἔτσι ἀρχίζει νὰ τραγουδᾷ:

— ὦ! Ἐλα στὸ παράθυρο θησαυρέ μου,

— ὦ! Ἐλα ν' ἀπαλύνεις τὴ λύπη μου...

Στὸ τέλος τῆς ρομάντζας συμβαίνουν διάφορα γεγονότα: α) τὸ παράθυρο τοῦ δωματίου τῆς ὑπηρέτριας ἀνοίγει· β) φθάνει ὁ Masetto καλεσμένος ἀπὸ τὸ τραγούδι· γ) ὁ γάτος τοῦ σπιτιοῦ, ἐνοχλημένος ἀπὸ τὸν θόρυβο, τὸ σκάει γιὰ τὴν ταράτσα. Ἡ κάθε μία ἀπ' αὐτὲς τὶς πράξεις μὲ τὴν σειρά τῆς ἀκολουθεῖται χρονικὰ ἀπὸ ἓνα ἄλλο συμβάν: α) ἡ ὑπηρέτρια ἐμφανίζεται, βλέπει κόσμον νὰ συνομιλεῖ καὶ ξανακλείνει τὸ παράθυρο· β) ὁ Masetto περνάει τὸν Don Giovanni γιὰ τὸν Leporello καὶ τοῦ ζητάει νὰ τὸν βοηθήσει γιὰ νὰ σκοτώσει τὸν ἴδιο τὸν Don Giovanni· γ) ὁ γάτος, μὲ τὸ ποὺ ἔφτασε στὴν σκεπή, βλέπει μιὰ φωλιά νεοσσῶν καὶ στὴ συνέχεια τοὺς στραγγαλίζει... καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ συνεχίσουμε ἐπ' ἄπειρον, πολλαπλασιάζοντας τὶς συνέπειες καὶ τὶς διακλαδώσεις. Τὸ ἐμπειρικὸ κριτήριο μιᾶς χρονικῆς διαδοχῆς τῶν γεγονότων ἀπὸ μόνο του δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καθορίσουμε μιὰ σειρὰ τοῦ τύπου ποὺ περιέγραψε παραπάνω ὁ Charles (α1, α2, α3), ἡ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα ὀργανικὸ σύνολο στὴν ἱστορία. Τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι ὁ μίτος ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐπιλέξουμε σὲ κάθε σταυροδρόμι τὸν σωστό δρόμο μέσα στὴν ἀτέλειωτη σειρὰ τῶν γεγονότων, καὶ νὰ ἐνώσουμε τὴν ἀρχικὴ πράξη, δηλαδή τὸ τραγούδι τοῦ Don Giovanni, μὲ τὸ ἀποτέλεσμα πρὸς τὸ ὅποιο τείνει ἡ πράξη αὐτὴ (ἡ ὑπηρέτρια τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἀγνοοῦμε, ἀνοίγει τὸ παράθυρο μὲ ἓνα χαμόγελο), ἀγνοώντας τὴν ἀτέρμονα σειρὰ τῶν «τυχαίων» συμβάντων²⁴. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, ὅπως ὑποστηρίζει

24. Σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, πβ. ἐπίσης, P. RICŒUR, *Soi-même comme un autre*, Paris, 1990.

ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι ἀναγνωρίσιμο ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του, δυνάμει ὡς σχῆμα πραγματοποιήσιμο, ἤδη κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς πράξης.

Μιὰ τέτοια σχέση δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὸν τρόπο πὺ ἐμεῖς βλέπουμε τὰ πράγματα. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὡς τὸ σημεῖο ἄφιξης· τὸ κινεῖν καὶ τὸ τελικὸ αἶτιο, στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι συνδεδεμένα, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀναχώρηση καὶ ἡ πορεία στὴ διαδικασία ἐνὸς ταξιδιοῦ. Τὸ κινεῖν αἶτιο εἶναι ὁθεν ἡ ἀρχὴ τῆς μεταβολῆς πρώτη. Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἡ ἀλλαγὴ (1013a 29-30), ὅπου ἡ λέξη ἀρχὴ παίρνει τὸ νόημα τοῦ ὁθεν γίνεταί πρῶτον μὴ ἐνυπάρχοντος καὶ ὁθεν πρῶτον ἡ κίνησις πέφυκεν ἀρχεσθαι καὶ ἡ μεταβολή (1013a 7-8) πὺ ἤδη ἀναφέραμε στὴν ἀρχή. Τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι τὸ οὗ ἕνεκα, αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ καλλίτερα αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο, ὡς τέλος, ἐπιτέλεση, κατευθύνεται ἡ κίνησις. Οἱ δύο ἐννοίες νοοῦνται καθαρὰ ὡς ἀντίθετες καὶ συγχρόνως συνεκτικές, ὅχι ὁμως καὶ ὡς ταυτόσημες· δὲν ὀρίζουν δύο πλευρὲς τῆς ἴδιας πραγματικότητος, ἀλλὰ δύο διαφορετικὲς πραγματικότητες παρόλο πὺ αὐτὲς εἶναι ἐνωμένες. Ἡ ἄποψη ὅτι τὸ τελικὸ αἶτιο εἶναι μία μορφή τοῦ κινεῖντος αἰτίου, ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς εἶναι παρὼν στὴν κίνησις ὡς προθετικὸ ἀντικείμενο, καὶ χωρὶς σκοπὸ δὲ θὰ ὑπῆρχε κίνησις (οὔτε βέβαια καὶ χωρὶς κινεῖν), εἶναι σὰν νὰ λέγαμε ὅτι τὸ παιδί εἶναι μία μορφή τοῦ πατέρα διότι ὁ πατέρας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πατέρας ἂν δὲν ἔχει παιδιά.

Ἡ ἐρμηνεία πὺ παρουσιάζεται ἐδῶ ἐμφανίζει ὀρισμένα κοινὰ σημεία μὲ ἐκεῖνη τοῦ Wieland²⁵, καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν προβληματικὴ ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ συμπεράσματα καὶ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη. Συγκεκριμένα, κατὰ τὸν Wieland ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὰ τυχαῖα γεγονότα θεωρεῖται βασικὸς προκειμένου νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς τὴν ἐννοία τῆς τελεολογικῆς ἀλυσίδας (σσ. 257, 265)²⁶. Κατὰ τὸν συγκεκριμένο συγγραφέα ἡ ἐννοία τῆς ἀκολουθίας θεωρεῖται σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς τελικότητος (σ. 263)· δηλαδή, τὸ τέλος δὲν ἐμφανίζεται ὡς αὐτὸ πὺ προκύπτει ἀπὸ μία δύναμις πὺ τείνει πρὸς τὸ ἴδιο τὸ τέλος (σ. 266). Ὅμως, ὁ Wieland ἐπιμένει ὅτι τὸ τελικὸ αἶτιο δὲν εἶναι παρὰ ἕνας τρόπος νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς τὴν ἰδιαίτερη διαδικασία τοῦ γίνεσθαι, ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ ἀποτελέσματος, καὶ ὅτι ἡ τελεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι *durchaus phänomenologische* (σ. 277). Κατὰ τὴν ἄποψή του ἡ ἀριστοτελικὴ τελεολογία εἶναι μόνο «eine Kategorie, ein Reflectionsbegriff mit dessen Hilfe natürliche Dinge erforscht werden sollen» (σ. 268) καὶ παραλληλίζεται μὲ τὴν καντιανὴ ἀντίληψη τῆς τελικότη-

25 W. WIELAND, *Die aristotelische Physik*, Göttingen 1962, 1970², σσ. 254-277.

26. Αὐτὸ ἄλλωστε ἔχει ἤδη λεχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Φυσ.*, Β' 8, 198b 8-22)· ἡ σύγκρισις ἀναφέρεται πάλι ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Ἀφροδισιέα (*Σιμπλ.*, Σχ. εἰς *Φυσ.*, σ. 376, 15-16): «ἔστι καὶ ἐν τοῖς ἀπὸ τύχης γινομένοις τὸ τε οὗ ἕνεκα καὶ τὸ ἐκεῖνου χάριν. ἀλλ' οὐ τοῦ τέλους χάριν ἐστὶ τὰ πρὸ αὐτοῦ». Ὁ Σιμπλίκιος, πὺ ἀναφέρει αὐτὴ τὴν θέσιν δὲ συμφωνεῖ μὲ τὸν συσχετισμό.

τος ή όποία είναι ένα «als ob» (σ. 276).

Στό σημείο αυτό ό Furley δικαίως αντιτάσσει στον Wieland ότι ή σχέση αίτιακής εξάρτησης είναι μία σχέση ύπάρχουσα στον κόσμο, και όχι ένα δικό μας ιδιαίτερο νοητικό σχήμα, πού επιβάλλουμε στα πράγματα. Όμως μία τέτοια σχέση δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τή σχέση του κινούντος αίτιου: όπως ύποστηρίζει ή J. Annas, «we cannot have... the goal exercising ghostly causal things from the future»²⁷. Κατά δεύτερο λόγο τό τελικό αίτιο δέν πρέπει νά θεωρηθεί μόνο ως ή πραγματοποίηση μιās δυνατότητας, π.χ. τής ικανότητας ίασης πού τίθεται σέ εφαρμογή κατά τή στιγμή κατά τήν όποία ό γιατρός θεραπεύει, αλλά είναι μία πρακτική ή όποία κατευθύνεται πρós μία συγκεκριμένη κατεύθυνση. Τέλος, αντίθετα άπ' αυτό πού ύποστηρίζεται σήμερα, τό κινούν αίτιο και τό τελικό αίτιο δέ άποτελούν έναλλακτικές εκφάνσεις τό ένα του άλλου²⁸, αλλά άπλως συμπράττουν και είναι άπαραιτήτως άμοιβαία.

Αυτό τό σημείο αναλύεται πολύ καλά άπό τον Άλέξανδρο, στα Σχόλια των *Μ.τ.Φ.*: «... έν πᾶσι τοῖς κατά λόγον ή φύσιν γιγνομένας τό άγαθόν τέλος έστίν· ούτε γάρ τήν άρχήν έγχωρεῖ τις πράττειν τι και ποιείν, ει μη μέλλοι επί τό τέλος άξειν αυτό. ώστε ει σκοπός των πραττομένων τό τέλος και τό τοιούτον αίτιον, ει τουτο μη ειη, ούκ άν τήν άρχήν ειη τι γιγνόμενον»²⁹.

Στον Άριστοτέλη τό κινούν αίτιο είναι εκείνο άπό τό όποιο άρχίζει ή κίνηση, και όχι ένας κρίκος μιās αιώνιας άλυσίδας κινούντων αιτίων, όπως στους Στωικούς· τό κινούν αίτιο είναι σημείο εκκίνησης, υπό τήν έννοια ότι και ό άνθρωπος άποτελεῖ σημείο εκκίνησης κατά τήν τέλεση των πράξεών του, χωρίς νά κινείται υπό άλλου (*H.N.*, 1110a 15). Άρα λοιπόν ή κίνηση του κινούντος αίτιου δέν εξαρτάται άπό τήν ώθηση κάποιου άλλου κινούντος αίτιου, αλλά εξαρτάται άπό τήν ώθηση πού δημιουργείται χάρη στην παρουσία του άγαθοῦ ως τέλους. Ύπ' αυτήν τήν έννοια τά δύο αίτια συσχετίζονται.

Βέβαια, μία τέτοια περιγραφή δέν είναι άκόμη έντελώς ακριβής διότι παραβλέπει ένα σημαντικό στοιχείο τής τελικής αιτιότητας, δηλαδή τήν ταξινόμηση των μεταξύ όρων. Τό έσχατον τελικόν αίτιο δέν επιδρά στο πρώτο κινούν αίτιο διά μέσου μιās μυστηριώδους δράσεως ή όποία, άπό τό μέλλον, θα έθετε σέ κίνηση ένα παρόν κινούν, αλλά επιλέγει, μεταξύ αυτών τά όποία τό κινούν αίτιο μπορεῖ νά επιτελέσει έδω και τώρα, εκείνο πού φέρει σέ άγαθό τέ-

27. *Ένθ' άν.*, σ. 319.

28. Παραπέμπουμε στο πλαίσιο του G.H. von WRIGHT, *Explanation and Understanding*, Ithaca, 1971, κεφ. 1: Οί Comte και Stuart Mill ύποστηρίζουν ότι ή αιτιολογική εξήγηση καθιστά άχρηστο και λανθασμένο τό τελικό αίτιο· Οί Droysen και Dilthey ύποστηρίζουν ότι ύπάρχουν πεδία στα όποια ή εξήγηση μέ βάση τά αίτια είναι άδύνατη, και στη θέση της είναι άπαραίτητη ή τελική αντίληψη (δηλαδή του σκοπού). Τά δύο αίτια άναιρούνται άμοιβαία, διότι εάν ύπάρχει τό ένα, δέν ύπάρχει τό άλλο.

29. Σχ. εις *Μ.τ.Φ.*, σσ. 159. 27 - 160, 12 κ.έξ.

λος και τὸ ὁποῖο ὑποκινεῖ τὸ κινουὺν αἴτιο νὰ ἐπιτελέσει ἀκριβῶς τὴ συγκεκριμένη πράξη καὶ ὄχι μιὰν ἄλλην, μέσα ἀπὸ τὶς ἅπειρες ποὺ τὸ πράττον ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιτελέσει σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή.

Αὐτοὶ οἱ μικροὶ ἐνδιάμεσοι κρίκοι τῆς ἀλυσίδας, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὀνομασθοῦν ἀκόμη καὶ κινητικὰ αἴτια (ποιητικά). ὅμως ὁ Σιμπλίκιος προβάλλει ἀντιρρήσεις, τονίζοντας ὅτι αὐτοὶ οἱ κρίκοι θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὀρισθοῦν ὡς ὀργανικοὶ (ὀργανικὰ αἴτια)³⁰. Ὁ Ἀλέξανδρος πάλι παραδέχεται ὅτι δὲν εἶναι *ποιητικὰ κυρίως*, διότι δὲν εἶναι πρῶτα κινουντα³¹. Τέθηκαν στὴ σειρά τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ ὅλα ἔχουν ὡς τέλος ἢ τὸν ἐπόμενο κρίκο τῆς ἀλυσίδας ἢ τὸ ἀγαθό, τὸ ὁποῖο συγχρόνως εἶναι καὶ τὸ σημεῖο τῆς τελικῆς ἀφίξης: εἶναι δηλαδή ὅπως ὁ πεπειραμένος ὁδηγός, ποὺ σὲ κάθε σταυροδρόμι ἐνὸς πολυδαίδαλου λαβύρινθου, κατευθύνει τὸ κινουὺν αἴτιο καὶ τὸν δρῶντα ἄνθρωπο πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση καὶ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ φθάσουν στὸν σκοπὸ τους, δηλαδή στὸ δικό τους ἀγαθόν.

Συμπερασματικά, τὸ τελικὸ αἴτιο ταυτοποιεῖ μερικὲς σειρὲς ἐμπλουτισμένες μὲ νόημα, σταθερὲς καὶ ἐπαναλαμβανόμενες στὴν ἀτέρμονα τροχιά τῶν κινήσεων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὸν κόσμο. Ἀντίθετα, δὲν εἶναι προφανές ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ἔχει ὡς τελικὸ αἴτιο τὸ κινουὺν ἀκίνητο, τὸ ὁποῖο εἶναι τελικὸ αἴτιο μόνο τοῦ πρώτου οὐρανοῦ. Τὸ τελικὸ αἴτιο εἰσάγει στοιχεῖα λογικότητος στὸν φυσικὸ κόσμο. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὑποσελήνιος κόσμος δὲν ἔχει συνοχὴ μόνον ἐξ αἰτίας μίας ἀτέρμονος ἀλύσου μηχανικῶν αἰτίων, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ διάκριση μεταξὺ τῶν ποιητικῶν αἰτίων καὶ τῶν κατὰ τὸ συμβεβηκός, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ αἰτίων καὶ σειρᾶς τελῶν, ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὸν υπόλοιπο περιβάλλοντα κόσμο.

Carlo NATALI

(Βενετία)

(Μτφρ. Μαρίας Πρωτοπαπα-Μαρνελή)

30. Π6. ΣΙΜΠΛ., Σχ. εἰς Φυσ., σσ. 315. 30 - 316. 20, ὅπου παρατίθεται καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀλεξ. τοῦ Ἀφροδισιέως εἰς Φυσ., ποὺ σήμερα ἔχει χαθεῖ. Ἡ ἐννοια αἴτια ὀργανικὰ εἶναι πολὺ σημαντική: ἓνα ὄργανον δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἓνας κρίκος μιᾶς κίνησης μηχανικῆς μετάδοσης, στὴν πρώτη ἀρχὴ τοῦ ἀποτελέσματος, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ὄν, ποὺ ἀπὸ τὴν οὐσία του καὶ μόνο εἶναι ἐπιφορτισμένο νὰ παράγει ἓνα ἀποτέλεσμα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο, ἓνα ἀγαθό, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ ἀγαθότητα εἶναι πηγὴ τῆς ἴδιας του τῆς καλοσύνης καὶ τῆς λειτουργίας του. Εἶναι δηλαδή ἓνας κρίκος μιᾶς κατευθυνόμενης ἀλυσίδας, ἢ καὶ ἐμπλουτισμένης μὲ νόημα.

31. Ὁ Ἀλέξανδρος ὀρίζει τὰ στοιχεῖα αὐτὰ (τὰ μεταξὺ) ὡς «ὕλικα αἴτια» (σ. 315. 14-15: «δύναται δὲ οἶμαι καὶ ὕλικὰ ταῦτα λέγεσθαι αἴτια ὑγείας»). Ἕνας τέτοιος προσδιορισμός, παρ' ὅλ' αὐτὰ, παραμένει μᾶλλον σκοτεινός.